Догорів літній день. Щирим золотом приснуло сонце з-під високих а чорних ялин, половинкою вирізалось на крайнебі, тоне-тоне… ось чвертка… шматочок… іскринка – і нема вже!

Тільки яснорожева пелена окрила весь західний край неба, чорними візерунками виступають на ній дерева старого панського садка.

Довгий-довгий той літній день! Чого-чого не перейшло від світання до смеркання, чого тільки не наслухався цей сад, що вбирає кожен вигук з поля, кожен гомін з села, вбирає та, поширивши удесятеро, віддає луною. Ось і тепер: ще здалека котиться полем гуртова парубоча пісня – то йдуть косарі. Раптом десь наче навперейми вирвалася дрібна дівчача. Обидві нарізно плинуть, перегукуються, перешкоджають одна одній. Але обидві все ближче та ближче, і ось – прийняв їх у своє лоно старий сад: залунали-загули чоловічі баси й тенори, золотими разками переплелися з ними дівчачі сопрано, й обидві пісні, поважна й жартовлива, різно початі, не разом кінчаючись, давно злилися в незмовну гармонію й переповнили вщерть темний затишок.

Ось і пройшла робоча юрба. Десь уже на селі сухо и різко лящать голоси, а сад, ще повний гомону, луною повторює в найдальших кутках відгомонки пролинулого співу.

Дожевріло й згасло рожеве сяйво. Змовкла й луна. З села подекуди доносяться поодинокі вигуки, собачий брех, бабська лайка, але все те не здолає вже розбудити наново затихлий темний росяний сад. Скінчилося деняшне життя, починається вночішнє: он крагулець метнувся, кажан циркнув, сова прошамотіла на своїх м’яких крилах, прогув басистий жук, зашкреблася лісова миш у дуплі. Згасли відблиски на небі, пощезли й тіні, й невиразно малюються на темному тлі чорні стовбури, ледве ясніють росяні галяви; в кущах замерехтіли світляки. Тихо. Любо. Все хилить до спочизку. І все напрацьоване, натомлене радо поринає у той святий спочивок: спить ліс і поле, спить і сад, село

засинає, навіть економія. Тільки пустотливий регіт, вигуки, біганина паненят по темних алеях псують гармонію святого спочивку. А чому їм і не бігати? Чом не пустувати? Не виробилися, не потомилися за день, а по холодку ще легше та приємніше бігати, ніж у тяжку деняшну спеку.

Здорові, безжурні, веселі – бігають, перегукуються, співають, і рад не рад, а мусить старий сад розносити їхні веселощі луною на заздрість та досаду натомленому селу. Не раз тюкне на ту луну який дід або баба, що голосно молиться перед сном на зоряне небо, не раз і сільський песик заведе, загарчить сердито.

Зорі все більш розжеврюються на чорносиньому небі, роса все густіше сідає, тиша щільніш огортає околицю. Навіть у панському дворі рухи й розмови в’ються разом з світлом лиш коло ґанку, де пани вечеряють.

У далекий куток, де стоїть пасіка, майже не досягають ні звуки, ні пасма світла. Тихо, як дзвони здалека, гудуть бджоли, сопе та крекче крізь сон старий пасічник Охрім.

По стежці обережно ступає хтось босими ногами, часом хрупає під ногою суха галузочка, часом чмихне собачка, то проводжає хазяїна свого на нічну варту.

– Діду, діду-у! – Мовчанка.

– Діду Охріме! Спите? – Те ж саме.

Нічний, мабуть, махнув рукою: дзвінке дерев’яне калатайло, не зважене в руці, безладно простукотіло.

– А, це ти, Степане! – загув з катраги дід.

– Та я ж!

– У обхід?

– Атож! А ви, бачу, вже й теє! – чути, осміхнувся Степан.

– Еге, брате, слава богу! Що ж, не нахиляєшся хіба, не насіпаєшся за день? Оно чотири рої ниньки вхопив, троє здержав, один утік: ніяка собака до помочі не стала, хоч ти лусни! Оце раз як обпали бджоли (третяк навісний!), то, їй-бо, думав, пропаду на груші! Кричав-кричав, гукав-гукав – ані телень! Хоч би лялечка тобі озвалася!

– Що це-бо ви, діду? – засміявся нічний. – Повен сад народу, галас такий, що дивно, як ще пасіки не розпудили, а ви ремствуєте, що людей бракує.

– Тьху! Хіба то люди? Пани прокляті! А найгірш оті паненята…

– А чом же ви їх не покличете? Адже ж там двійко чималих є хлопців, либонь і під вусом…

– А, дай мені чистий спокій з отими ледарями! Цілу тобі днину ганяють-гасають по саду, по лісі й по полю, якоїсь лихої клепки носить їх, аж повпрівають! Казав би, за ділом, а то все за виграшками. А то б ти, хлопче, у мужика не попотяг коси? Ще й як? А ці лобуряки й під вусом усе маляться, бий їх сила божа! Віриш, цілий день працюй-працюй, та ще й оглядайся, бо понабігають, порозбирають хто граблі, хто лопату, хто грасу – геть порозносять! Он і до сітки узялися, усю продерли, а тут підеш роя збирати, то та бджола шкварить тебе, шкварить…

– А ви б не давали.

– Не даси! Моя воля? Адже старша пані сама б мені за їх очі видерла. Порозносять, іроди, порозгублюють, а ти мовчи, коли не забаглося лиха, та мовчки розшукуй!

– Е, діду! Сказано, молоде, зелене та ще й в розкошах виросло, що воно розуміє? Хіба то воно винне? Матірки та батьки не вчать, а самі дитинята нічого собі, не злі, он хоч би той Оркадій…

– Не об Оркадієві річ, цей до правди сердешна людина, та він зовсім не їхнього й кодла: десь і мати-удовиця на чужині заробляє, та й синові не з медом доводиться, оно й сюди не гуляти приїхав: щодня щось показує нашим лінюхам.

– А хіба ще не всі книжок вивчили?

– А не всі! Отой бичисько Стьопка, казали, й цього року знаменту не здав. Люнька теж більш удома гостювала, ніж у Києві вчилася. От і мусить цей бідорака їм свого розуму позичати. Та хіба це тільки наші такі? Усі чисто паненята такі, бодай вони виказилися! Хіба мало мені розповідав Оркадій…

– Він? Такий завше мовчазний?

– Е, то тільки так здається! Отут часом прийде та як візьме розповідати або розпитувати про все на світі, що лиш на селі трапляється. Та й сам чимало світу побачив, чимало знать чужого хліба з своїми слізьми попоїв! І так, чуєш, Степане, доладно хлопчисько розповідає, старому б так не сором, їй-бо!

– Прибріхує либонь?

– Ну, вже не без того, може! Онде й наші, як з москалів додому поприходять, то чого-чого тим язичищем не виплетуть.

– А ти, дурню лісовий, слухай та мовчи, бо дал свого Ірпіня не їздив, кращого нічого над Ходорків не бачив!

І дід, і вартовий замовкли.

Тихо стало та сумно. Ще сумніш стало, як у далекому кутку запугукав здоровенний пугач і гучна лун нешвидко розляглася, застрягла в гущавині невиразним смутком.

– А проти чого, діду, пугач ото заводе?

– Та, кажуть, ніби мерця віщує.

– Так, так… Ото зараз у гущавині, а далі надлетить, сяде на панський будинок та у димар так просто й дме, я сам бачив! Кому ж це вмирати черга: хіба нашій старшій пані? Усе ж бо слабує.

– А чорт би взяв якнайшвидше і саму її, й дітваків її вкупі! Може б, хоч трохи попросторнішало, може б, хоч легше дихалося!

– Ну, чого-бо ви, діду? А гріх!

– Така не призведе на гріх? І-і, проклятуща баба, дарма що шляхетна та тендітна! Ниньки, братіку, побачив би ти, як вона ту бідну Тодоську шпетила – а-яй-яй!

А ця, сердешна, візьми та й бовкни: "Як маєте отак гдирати, краще одразу рощитайте!" Як не скинеться тоді стара, як не крикне! Зблідла сама, а з очей блискавками так і сипонула! Бідне дівча аж присіло з ляку.

Вона таки зохмалася: вдарити не вдарила по писку, а тільки так стрепенула дівкою, що та кумелем проз двері та по сходах, та аж під ґанком опинилася.

Важка, стерво, на руку, дарма що раз у раз слабу вдає та до лікаря їздить!

– А їздить! Все ж не з добра: кому охота ліки пити без потреби? Здоровому лікар не кумпанія!

– Пхе! Ліки! Дохтор! А ти й віриш, що вона справді лічить хвороби їздить? Дай мені чистий спокій!

– Ге-ге! Так он бач як!

– Атож! Старе луб’я, а тягається… тьху!

Діди змовкли знову.

Старий Охрім вже проспався, і йому кортіло гомоніти, а Степан і радніший би заснути, так не можна: варта.

– Ох-ох-ох! Усе мені ламає, усе болить, чи на негоду, чи шо. А тут цілий день прибирай та прятай, неначе щодня гостей сподіваючись. А найбільш мені ота панна Люня увірилася. Глянь, дівка майже на відданні, а цілий тобі день грається: то з зайченятами, то куріпчат або перепеленят повну пазуху напелехає – носиться, а то верхи скаче, витівки витіває, а оце до граблів, до граси візьметься, куди – яка тобі робоча. А я й бачу її, мов наскрізь: усе оте аби лиш перед Оркадієм хизуватися – новенький-бо ще.

А то прибіжить: "Давай, діду, меду! Та хутко, та зараз – мама приказувала!" Серед білого дня, бач, вирізуй щільника, отакої вигадають. І мусиш. Зібрався, а її вже лиш хвіст поза тином майнув.

А що вже в покоях вичваря, не приведи боже! Дві покоївки такої роботи мають – це за такою дівулею – о! А хоч би воно тобі коли голкою копирснуло, зроду-звіку!

"Я, каже, не люблю жіночої роботи: така нудота! Ось рушниця, коні – то моя втіха, а всіх отих свиней, курей, корів – фе, як не терплю!" А била

б тебе лихая година! Корови та не любити? У хазяйствечку не кохатись? От же нашої дівки якої хоч спитай, то коло такої корови навколішки б упадала, якби їй досталася! А вона, бач, у конях кохається! Правда, як приїде з прогулянки, то з бідного коня аж мило летить, отак любить вона його. А вже нагодувати, напоїти, вигребти гній, підстелити – це вже Лаврінове діло. Іноді лиш ускочить у стайню, стрічками гриву позаплітає, хвоста ножицями підрівняє. "Я, каже, люблю свого Булата, сама за ним ходжу!"

А тут роби-роби, аж крижі тобі тріщать, і ця робота все не в щот.

– Що ж ти його зробиш! – озвався Степан. – Мабуть, таку вже долю нам бог присудив. Не нами світ почавсь, не нами й скінчиться!

– Доля, доля! І долю переробити б можна, якби оцих ледарів позбутись! Не нами світ почався! То, мо, йнакше б пішло.

– А хіба, діду, і з їхньої руки нема добрих людей? Оно хоч би кононівський дохтор, або вчителька з Соколівки, або пані в Яреських…

– Тю на тебе! Хіба ж то справжні пани? Та то ж майже такі пани, як оце ми, грішні, одне лиш, що освічені.

– А освічені! Не як ми, темні, то-то й ба…

– Чого там "то-то"! А ти пошукай між справжніми дідичами-багатирями, хоч би освіченими! Знайдеш хоч одного совісного?

– А омелянівська пані?

– А-а-а… – стерявся старий, не знаючи, що сказати на таке. – Ну, та то вже, мабуть, якийсь виродок з їхнього стану, самі ж про неї кажуть, що не всі дома. Знов же, кажу тобі: дурні гроші, от вона й пхає їх, куди

треба, куди й не треба. А мо, брате, ще й пиху свою панську тішить: мовляв, таке ще встругну, як ніхто з сусідів – нехай дивуються!

– Оно дивись: школу збудувала (і навіщо вона?!), болницю, ліхтарі якісь чарівні, читає щось у свята, молодь збирає до школи, оно тепер ще, казали, ясла якісь для дітвори виробляє.

– А ти й віриш, брате, що то од щирого серця? Брехня, братіку! Ото все лиш аби покрасуватися, почоту зажити від людей на заздрість сусідам, вір мені!

Але Степан усе не здавався: чи то його м’яка добра вдача, чи то чудова тиха ніч робили таке з ним, що йому не вірилося у те погане, що викидав на очі дід.

– Ну, діду, як би не було, а все ж треба їй дякувати, що вона це все робить на користь мужикам. Адже схотіла б – забрала б усі гроші, махнула за кордон та й промантачила, як хотіла, й хто б заборонив?

– А! Дай мені спокій! Усі вони одним миром мазан усіх давно пора викоренити геть дощенту, до душі! Щоб і краю не паскудили, землі святої не псували!

Степан замовк. Дід спересердя аж відсапував. Степан голосно позіхнув.

– Еге, вже Віз над ялиною: час мені йти далі з моєю музикою! – сказав він, беручи калатайло.

– На добраніч, діду Охріме!

– Іди здоров!

Босі ноги обережно затупали по стежці, зашамотіли в траві, собачка чмихав і гарчав, часом і гавкав, а калатайло дрібно вибивало свою дерев’яну пісню, і луна од неї розкочувалася й заповняла увесь заснулий сад.

Тимчасом вгамувались і панські діти. Під старою сосною постелилися хлопці, полягали й весело спочивають після рухливого довгого дня. Дарма, що не примусом на тяжкій роботі, але своєю охотою намахалися молоді руки, набігалися стрункі ноги то з рушницею по рудках та гайках, то верхи на конях, то на гойдалці або гімнастиці. І любо тепер, вивернувшись на сіні проти зоряного неба, лежачи потягатись та верзти язиком, що перше на думку спливе, або й так мовчки дихати, слухати, як засинає сад, як. старі сосни та ялини думають свою віковічну думу.

– Стьопо, спиш?

– Сплю! Або що?

– От колода! Чи не сором же спати в гаку чудову ніч? Глянь, яке небо глибоке-глибоке та зоряне. Чи тобі здається, що зорі складаються в якийсь дивний візерунок, неначе напис якоїсь східної мови?

– Чу-ва-ли! Ще дурні греки повигадували отих Ведмедиць, Касіопею, Оріона, Плеяди тощо. А воно все схоже, як ото чобіт на алілую!

– Оввa! Новенький дотеп? Чи власний же? Мабуть, у пана Зігмунта позичив. А проте свиня ти, Стьопо, їй-богу: ні крихти поезії в тебе.

– І це чули! Панна Люня ще й не так уміє: і чарівна ніч, і таємнича розмова гілля, і оксамитна риза ночі, золотом вигаптувана, і квіткові душі, й думи лісові – чували! Та й уприкріло ж воно, боже спаси!

Ніч як ніч: хропи-висипляйся, коли не маєш охоти до дівчат на село; ранок – рушницю на плече й гайда на рудки! День – лаштуйсь якнайвигідніше, найкорисніше провести. Птахи на те, щоб стріляти, квітки на те, щоб рвати, горілка на те, щоб пити, дівчата – щоб любити, а життя, брате, на те, щоб жити, так-то! А ви, делікатні юноші, тільки киснете та антимонію розводите, цур вам!

Він сердито загорнувся в ковдру й знарошне, щоб одчепилися, захріп.

Ображений товариш – Ільком звали – попереду мовчав, не знаходячи слів, а далі аж сплюнув.

– Скотина! Свиня!

– Чого це ти лаєшся? – спитав, підходячи з-за рогу алеї, Оркадій.

– Ну як же його не лаятись? Має, тварюка, такий рай, а тільки й дбає про своє пузо – і це у 17 років! Що ж із його у 30 буде?

– Ха-ха-ха! – розлігся чийсь дитячий голосок.

– Наш Стьопка буде як пан Бучинський, що двоє людей його пропихатимуть у двері. Ні, краще: то буде Петро Петрович Пєтух, що у Гоголя.

– Ну, а що ти б на його місці робив, Ільку?

– Я? Та я б такі діла завів!

– Які саме?

– Та вже завів би!

– Які ж саме?

– Та вже завів би, кажу…

– Одначе? – не вгамувався Оркадій.

– Та ось… уже б одного матеріалу етнографічного назбирав би силу-силенну. Та вже (додав пошепки) у мене й так є два здоровенні зшитки!

– Ну, то що ж по тому?

– Як що? Душу, думку народну вистудіюю…

– Ти вистудіюєш! Бавишся та й тільки!

– Звісно бавлюся! – злісно огризнувся Ілько. – А чи не думаєш ти, філософе, що й ти зміг би в якій пригоді стати народові, якого ти ні мови, ні поезії, ні історії не знаєш?

– Ех, братику, не поезією тут пахне! Тут усі злидні, усю скорботу й лихо треба до дна вичерпати, тоді лиш добереш способу, чим можна тут запомогти.

– А як же ти цього досягнеш, коли не знатимешся з людьми, цураєшся їх?

– А ги думав, отак вони взяли та й роззявили перед тобою душу, мов тую вершу! Бач, не мали на кого здатись, та на тебе, що, мов той метелик, скрізь літаєш-пурхаєш та шукаєш усяких забавок.

– Ти вже в нас доцільний та мудрий! Чи не пошився бува й ти у марксисти, чи ще якісь "істи"? Адже ж мода тепер!

– Марксист не марксист, а шкура на мені не панська, то й мрії, й забаганки не панські. А коли хочеш знати – я не цураюся людей, єднаюся з ними, та тільки не по-твойому.

Хлопці помовчали.

Маленький Хведь, що недавно сміявся з Стьопки, тепер смачно сопів, Стьопка теж спав, чи уявляв сплячого.

– А знаєш, Ільку, який чудовий суб’єкт тутешній пасічник?

– Мм-да! фігура характерна! Чи не з козаків часом він?

Стьопку вкусив комар, чи що, і він кинувся, та з досади, що перебили сон, і собі встряв у розмову.

– Де в чорта там козацтво – ото вигадав! Це, мабуть, за його сувору лайливу вдачу ти пошив його в козаки.

– За те, мабуть, що вас обох з Люнею добре нагонить!

– Та те дарма…

– От ти це задарма! – палко перехопив ображений Ілько, – а його я бачив не раз в іншому: розумний, знаєш, дідок і совісний, оно як роботу свою чесно сповняє, ширий, вірний…

– Це Охрім та вірний?! – галаснув Стьопка. – Хо-хо-хо! Та він тебе і виведе, і проведе, ще й такого тобі благочестія напустить, живий до бога лізе! Хитрий, проклятий дідуганище, чорти б його драли! Та втім, і всі вони такі – брр! ненавиджу! Це тільки мама, не знаю нащо, антимонію з ними розводить: бабляється з їхніми слабими, жалує отих слинявих бабів та сопливих дітей, і нащо вони їй придалися? Чи

спасения душі хоче заробити? Не розумію! Самій аж з душі верне, – добре знаю, Що гидує, ненавидить, а туди ж, мовляв, "я філантропка"!.. Ох, швидше б мені маєток у руки: я їм покажу таку філантропію!!

Оркадій обурено встав, схопив чиюсь одежину наопашки і раптом одійшов од товариства.

Довго він блукав по темних алеях, затоплював зір у високому спокійному небі, огидливо здригуючись, коли до вуха йому долітав масний регіт Стьопки та Ілька, які, видимо, вже качалися од Стьопчиних анекдотів.

Думав був хлопець піти до пасічника погомоніти, як бувало не раз, але його в саму душу вразили ненависні дідові слова.

"Боже, яка злість! Яка лють!" подумав хлопець, і швиденько подався в другий куток.

Гарячої голови й роса не холодила, думка думку побивала, обертом у голові крутилися питання: як же бути? Чим засипати цю прірву між людьми? Коли дійдуть люде до згоди, до братнього життя?

Як одкрити очі цьому темному, безщасному, але безкрай милому людові, якого Оркадій зазнав однедавна, але щиродушно полюбив. Що він повинен зробити?

Не знав Оркадій і тяжко себе картав за свою нікчемність, городянське виховання, що зробило його безгрунтовним, вутлим, нездатним, як звернутися у всякому становищі. Податися у толстовці або неплюєвці? Так скребе ж щось на серці! Заквасувати себе у сільські вчителі – так занадто ж рямця вузькі й сила мала! Вивчитись на адвоката або доктора та піти на село? Або, може, просто в попи? Піп багато здоліє й доброго і лихого! Тільки от неприємність: оженитися неодмінно треба – брр! Молодому мрійникові ще зовсім була чужа і

прикра ця осолода, про яку, проте, багато чував і од товаришів і з книжок.

Мрії, думки, докори, плани – все вертілося в гарячій голові, гонило сон, і тільки вже світом заснув Оркадій під копицею, проспав схід сонця, проспав навіть чай.

Дід Охрім бачив його сплячого, коли замітав стежки, й тільки дивувався, чому це він спить не в гурті і так допізна, та пожалував будити.

А пані Зайківська, мати Стьопки та Хведька, з панією Іванівською, матір’ю Ілька, Люні та Сімочки, – обидві пильно придивлялися хлоп’ячим обличчям: Стьопчиному на цей раз приємно, а Оркадієвому підозрено та бентежно, де ж пак: примерклі очі на блідому виду були підведені здоровими синцями, рухи були то мляво болісні, то нервово жваві.

Ззиралися панійки, зокола заводили річ про всякі нещастя, які бувають од горілки та нічних гулянок. Остання ж публіка за столом здивовано переглядалася, тільки Стьопка з Ільком давилися од втриманого реготу, штовхалися попід столом ногами, Ілько нарошне зачіпав дівчаток, щоб хоч пискотнявою перебили мамам розмову. Один Оркадій нічого не помічав: у голові все снувалися думки, які заклюнулись уночі.

Матірки, вже й не змовляючись, постановили собі добре стежити за Оркадієм, щоб бува не призвів їхніх діток до розпусти, і, вставши з-за столу, пішли обидві в проходку, палко про це шепочучись.

Дід Охрім, ґрасуючи крокетну площинку, чимало дивувався на обох паній. Ні він, ні вони не знали, чого часом навчиться людина тихої літньої ночі…

Примітки

Вперше надруковано в другому томі збірки "Творів", "Дзвін", К., 1920. Подається за першодруком.

Ходорків – село, нині Попільнянського району Житомирської обл.

Петро Петрович Пєтух – персонаж 2-го тому "Мертвих душ"..

толстовці – послідовники этичного вчення Льва Толстого.

неплюєвці – послідовники М. М. Неплюєва (1851 – 1908), засновника трудового братства.